

AZ ELJÖVENDŐ KÖLTÉSZET KRITIKÁJA

KADMOSZ

sohasem mondta ki, de az ókori világ sejtette, hogy Agénór lánya, Európa nincs sehol. Hamis sejtések, szűk kis tapasztalatok, s az emberi durvaság egyetlen kaján vigyorba görbült: – Kadmosz, hiába mentél Göröghonba, a szép, okos Európa arra nem járhatott. Szűk csoportok, bagónyi érdekek közt bukdácsolsz, s a legnagyobb érdem, ha érted, mit tesznek veled.

Kadmosz hallgatott. – Apám elűzött Föníciából, anyámat eltemettem Thrákiában, testvéreimet elfeledtem, megnősültem, s építem Thébát. Feleségem Harmonia. Ő már nem keresi Európát. Annyit még tettem, hogy elmentem Delphoiba, s megkértem az áldozati füstöt, járjon közbe Zeusz nál, érdeklődjön a nővérem után, de az oly furcsán remegett, hogy csak bólintottam: – Jól van. Én megértem még az áldozati füstöt is... Ültem a Parnasszus lábainál – hisz ezt tanácsolta az orákulum –, ültem, mint a cement, amelyik önmagában megköt. Tudtam, hogy állandóan előlről kell kezdjek mindent, azzal a pár betűvel, amit még apámtól, Agénórtól tanultam. Ebédszünet volt, és furcsán néztek rám az emberek: – Kadmosz ró a helyett, hogy enne!?

A mítosz csak ennyi. Legalábbis nekem így mesélte az imént Kadmosz egy régi mitológiai szótárban. Őszintén szólva nem nagyon értem, hogyan nőhetett ki abból a pár betűből egy egész görög irodalom, és semmilyen lábjegyzetben nem találtam meg, vajon Kadmosz ismerte-e Mnémonüszét, a múzsák anyját, az emlékezet istennőjét, de úgy tűnik, tisztelte, és az orákulumon sem kért mást, mint hogy azt a pár föníciai betűt úgy tarthassa meg, hogy továbbadja. Mert Kadmosz volt az első munkásentellektüel, aki a fizikum és a szellem munkáját annyira egyenlőnek tar-

totta, hogy nem szégyellte, amikor lapátolás helyett gondolkozott. De volt olyan is, hogy a fél „suttot” sötétben dolgozta le, száznegyven méterre a föld alatt, mert mindenki magának világított. És még volt más is. De a szótárban csak annyi van, hogy apja átka elől szaladva, ő hozott néhány betűt a görögöknek, feleségül vette Ovidius szerint Harmoniát, és kereste nővérét, Európát. Azóta αἰθερίων minden alkotó.

AZ ELJÖVENDŐ KÖLTÉSZET KRITIKÁJA

Oscar Wilde Dorian Gray arcképéhez írt rövid előszavában olvashatjuk, hogy szerinte a szép haszontalan. Aki ismeri Wilde balladáit és meséit, az megérti a különbséget a művészi alkotás és az alkotó nyilatkozata között. Balzacról ma csak az irodalomtörténészek tudnának, ha megvalósíthatta volna jelszavát: „a monarchia és a vallás fényénél írok”, de Balzac tehetsége ellenszegült saját, kormeghatározta szűk programjának, s arra kényszerítette, hogy ne csak az embert lássa, de az emberit, nem a kimondott szót, de a bent rekedt érzelmeket. Sajnos a tehetség kényszere mellett a több ezer éves kultúrában ismerünk egy másik kényszert is, ami ezzel ellentétes erejű, és Galilei óta már nem tudjuk olyan egyszerűen eldönteni, hogy vajon erkölcstelen-e ilyenkor a tehetség kényszerét elhallgatni, vagy erkölcsös, hisz esztelenség a személyes szembeszállás.

Az alkotói hitvallást ezek szerint erkölcsösen és erkölcstelenül is meg lehet tagadni, de ez nem változtat a mű hitelén. A mű hitele nem az alkotó előszavától függ.

Felelősségre vonhatja ezek után a kritika az alkotót a szándékaiért? Bernard Shaw axiómái között találjuk, hogy: „a pokol útját jószándék kövezi”. Ebből természetesen nem következik, hogy csupán aljas szándékból születnek a humánus gondolatok, de elgondolkoztató, mennyire más a szándék és az alkotás viszonya a művészetben, mint a társadalmi élet törvényeiben, ahol a negatív szándék – negatív cselekvést előz meg. Ha a társadalmi élet törvényeit mereven alkalmazzák a művészetre, a művészetnek olyan álproblémákkal kell megküzdenie, amelyek meghaladják lényegét. A művészet évezredek óta katarzist kiváltó jelenség, nem problémamegoldó gépezet. A problémákat a társadalomban kell megoldani, nem a művészetben. A művészet lényege, hogy benne az esztétikum és humánium olyan minőségben ötvöződik, amitől az emberek meg-

rendülnek, és átéreznék olyan jelenségeket, amelyek tisztán értelmi síkon nem hatottak volna rájuk. Ezért a művészet mindig problématerhes, és rögtön antihumanistává válik, ha megfosztják közösségi tartalmától, a problémáktól.

A régi sámánoknál, sőt még Hippokratésznál is a művészet és a gyógyítás szorosan összetartozott. Íme mit ír Hippokratész: „Ha habzik a szája és öklendezik, Arésznek tulajdonítják az okot. Ha a szimptóma az, hogy a beteg éjszaka fél és irtózik, ha kiugrik az ágyból és kirohan a kapun, akkor Hekaté vagy a halottak szellemei támadták meg a beteget.” Ezen a szinten szoros egységben találjuk még a sámándobszerű művészi elképzeléseket és az orvostudomány precíz megfigyeléseit. Azóta nemcsak az történt, hogy már van orvostudomány és van művészet, de a beteg is megváltozott. Egyszerűen kijelenti, hogy ő nem beteg. Őt ne gyógyítsák, ne akarjanak hatni rá. Hogyan válhat ki „megtisztulást” a művészet, ha a művész tudja, hogy olyan emberekhez szól, akik kijelentik, hogy ők tiszták és nem akarnak megtisztulni. Lehet-e kényszer ilyenkor a művészet? Ha igen, akkor az humánus-e vagy sem? Van-e egyáltalán olyan kényszer, ami humánus? – Ezek a kérdések nem tartoznak a művészetre, de közvetve mind befolyásolják.

Minden alkotónak van legalább két világa: az egyik, amikor alkot, a másik, amikor mások alkotásait éli át. Ez a két világ sajnos egydimenziós, csak időben létezik. Csak annyit tudunk róla, hogy „amikor” alkot, „akkor” éppen nem fogad be. Sokan úgy képzelik, hogy a kritikus azért nem alkotó, mert akkor is képes befogadni a mások világát, amikor a sajátját alkotja. Na de van-e a kritikusnak művészi világa? Igen, ha alkotó. Néha egy alkotóban is megfér több műfaji világ: tanulmány, vers, publicisztika, regény.

Az alkotó kritikusnak új műfajt kell teremtenie, ami már nemcsak kritika, nem esszé és nem publicisztika; új műfajt, amelyben szabadon váltakozhatnak a gondolattársítások és az egyéni élmények, a szellem és a tárgyak világának új formája. Ebben a világban jól

megférne Berzsenyi *Poétai Harmonisticája* a kárpitosnők énekével, Shakespeare a bányászokkal, és újra egy-ségben éreznénk olyan élményeket, amelyek véglete-sen különváltak, de emberiek.

John Keats így kiáltott fel: „Endymion milyen különös / Álom az álomban” – igen, kritika a kritikában, vélemény, amiről nem mondhatod le, de nemcsak annyi – egy külön világ. S hogy ez az alkotói világ milyen lenne, azt Major Nándor képzelte el a legszebben. Szerinte a kritikában mindig megtaláljuk a költészetet, de nem azt, amit már megírtak, hanem az eljövendőt, azt, ami lesz. Ezért válaszolunk néha olyasmire is, amit pillanatnyilag senki sem kérdezett tőlünk, ezért nem magyarázunk olyasmit, amit majd mindenki fog érteni.

MINŐSÉG ÉS MINŐSÍTÉS (Egy irodalmi vita margójára)

Százhatvan évvel ezelőtt megjelent egy könyvecske – remélem, az évforduló alkalmából irodalmáraink majd hosszú cikkekben elmesélik a tartalmát, tehát én erre most nem térek ki, különben is olvasható minden irodalomtörténetben –, a címe *Mondolat* volt, és utólag kiderített szerzője Somogyi Gedeon. Erre felelt Szemere Pál és Kölcsey Ferenc: *Felelet a Mondolatra*. A vitáról szóló recenziót lásd *Allgemeine Literatur-Zeitung* (Halle u. Leipzig 1816. IV. 308.). Három év múlva Somogyi Gedeon válaszol erre a recenzióra – s ez, ami minket érdekel –, szemtelenségnek, recenzenshez illetlen alacsonyságnak tartja a személyeskedést, ugyanakkor kijelenti, hogy ő nem személyeskedett, „a ki érzi, hogy reá nem illik, ne piruljon, ne vegye azt magára!” Sajnos elődeink még tudtak latinul, s így megértették azt a Juvenalis-idézetet is, amelyben „Cecropides”-nek nevezi őket (kígyóember leszármazottak). „Én ugyan nem kívánom – olvassuk a *Mondolat*-ban – magamat valamely *éles vérű*, de amellett csak *felületes* értékségű Bajtárssal az ellihelésig összevívni; arról mindazáltal jótállok és állítmányom sikerébe fejemet kötöm fel, hogy ezennel igaza nem lévén... stb.... Szép könyve Tokájnak, mártsd pollyád szebb örömébe azon képzelmész Lelkét, kinek *Morálja* megengedi: hogy Íróársát csípd, döfd, rugd, valahol kapod...” Kölcseyék válasza ugyancsak elkeseredett: „Megvívni? én teveled? katona Sicariussal? Nem öcsém, tégedet csak korbácsolni kellene.”

Ugyanekkor egy furcsa kézirat is terjedt, Lácza József ref. papnak a párbeszédés gúnyirata, amelyben Lácza levonja a végső, de a legkorhűbb következtetést: Kazinczyt vissza kéne küldeni Kufsteinba! „Hagyjon békét kegyelmed! Soha nem volt K.F. inkább otthon, mint akkor! bár most is ott volna! legalább volna neki mit enni! nem morgana annyi betsületes emberre,

mint a veszett kutya.” Az irodalmi vita szerintem itt érte el végleges, korhű formáját.

*

Ezt így csinálták a mi drága eleink; dühös, értelen szilajsággal védték a múltat, a jövőt, még jó, hogy Láczaynak eszébe jutott valami a jelenükből is, különben nem tudnánk eldönteni: ki nem személyeskedett? Ő végre a személytelenre bízta a döntést: döntse el Kufstein! A többi már a lábjegyzetre tartozik: behívták az egyik szerzőt s megkérdezték, mióta ismeri Zafyr Gergelyt. – Zafyr nem létezik! – válaszolta. – Akkor hogy levelezik valakivel, aki nincs? – Úgy, hogy megtámadott. – Aki nincs, az nem támad! – Né, kérem, én Somogyi Gedeonnak írtam ezeket a leveleket. – Somogyi Gedeon. És ki az a Zafyr Czenczi?! – Az is én vagyok. – Szóval maga hol Zafyr Czenczi, hol Zafyr Gergely álnéven leveleket küldözget Somogyi Gedeonnak, akit szintén álnéven Bohógyi Gedeonnak szólít, és még azt állítja, hogy nem rejteget semmit?! – ... Kérem, az irodalom az más... – Persze, persze, maga ezt a grafomániát irodalomnak nevezi, de nézze csak, itt van egy pár irodalomkritikus, akik más véleményen vannak, tehát bebizonyítottuk, hogy ön...

És akkor a vitafél látta, nem tehet mást, meg kell magyaráznia, hogy az irodalomkritika nem konkrét bizonyíték, csak lehetőség arra, hogy a műveket továbbgondoljuk. Ha az irodalomkritika tudomány lenne – kezdte –, akkor egyértelműen elfogadható axióma-rendszerből kellene kiindulnia. Meg kellene határozni az irodalomkritika alapléteit. Amíg ez nincs meg, az irodalomkritika nem tudomány, hanem magánvélemény. Bármely tudománytól kölcsönvett elemzési módszer vagy kategória csak arra jó, hogy a kritikus magánvéleményét igazolja. És fordítva: ha egy irodalomkritikai elemzés semmilyen magánvéleményt nem támaszt alá, fölösleges ujjgyakorlat marad. Az irodalmi igény sohasem lehet személyhez kötött, s mint olyan nem etikai, hanem esztétikai vizsgálódást igényel. A művek erkölcsi bírálata az esztétikai helyett művésze-

ten kívüli szempont, és mindig korhoz kötött. Tehát marad a könyv és egy tanulság: senkire sem haragszom, senkivel nem barátkozom. Igaz, el tudok képzelni olyan helyzetet is, amikor az irodalmárok személy szerint is haragszanak, vagy védik egymást, de olyankor mindig eszembe jut az a költő, aki beesett egy árokba, és közben torka szakadtából üvöltötte: „Szeressük egymást gyerekek, az élet úgysis tovaszáll, a sír magába zár, szeressük egymást gyerekek, hisz minden szóért kár!”

*

A fenti dolgokat nagyon jól tudja mindenki, egyesek mégis úgy tesznek, mintha terjedelemmel vagy, ahogy tudományosan elnevezték, „részletesség”-gel lehetne mérni a magánvéleményt. Egyik tehetséges írónk, aki irodalmon kívüli szempontból jó műnek tart egy könyvet (amivel természetesen én is egyetértenék, ha nem irodalomról lenne szó), bevallja, hogy: „Sajnos, az érvelés tisztességes eszközeivel” ő maga sem tudja bebizonyítani, hogy a mű tökéletes, mégis úgy véli, hogy én a „pontos és részletező elemzést” akarom fölöslegessé tenni azzal, hogy nyolc-tíz sort kipécézek egy könyvből. Nem beszélve arról, hogy egy könyvből csak mondatokat lehet idézni, a könyvet pedig a könyvesboltban árulják, mégis érdekes, hogy a cikk írója mit ért részletes elemzésen: „Csupán egy rendkívüli tehetségű ember legfrissebb prózai kísérlete, amely a továbbiakban meghozza majd a maga gazdag és érett gyümölcsét. Ha Á. V. ehhez a következtetéshez jut el, alig tehattünk volna hozzá valamit is megállapításához.”* Tehát megállapításom, hogy nem jelentős irodalmi műről van szó, helyes, csak az a baj, miért nem említtem, hogy tehetséges ember írta. Mivel én nem erre a következtetésre jutottam, szükség volt a „részletes elemzésre”, amihez egy másik kritikusunk fogott hozzá. Ő egyszerűen úgy tesz, mintha rajta kívül ezt a könyvet senki nem olvasta volna. Magánvéleménye

* Bálint Tibor. *Utunk* 1266.

szerint a szerzőnek „még egy-egy becsúszott fészületlen mondata is – elhivatott íróemberre vall”.^{*} Ezután következik a pontos és részletes elemzés, amely kijelentésekből és néha ilyen megállapításokból áll: a szerző „egyelőre állja a próbát”. Már a bevezetőben megold két álproblémát. 1. „Újmódi... divatnak hódolt volna be” a szerző? 2. „...nem az Ő találmánya, hogy pár pillanatba is évek története... sűrítendő.” Úgy tűnik, hogy a kritikus a tartalom védelmeként foglalkozik e két közhellyel, ezután rátér a szerkezetre: „A keret egyetlen nap, vagy csak néhány óra, sőt lényegében a reggeli ébredés.” (Sőt lényegében, vagyis mi?) Most pedig ismét idézem azt a részt, amelyet a cikkíró olyan jónak talált, de a teljes szöveget másolom ide, nem amit „kipécézve” olvashattunk: „megpróbálok kényelmesen elterpeszkedni a kanapén, de nem szeretem, mert csak kiflinyi helyen – ahol aludtam – meleg. Pedig jó lenne a derekam kinyújtóztatni, alaposan elállt a feszes fekhelyen. Az ördög vigye el. Mikor egyedül alszom, reggelente nem tudok még egy kicsit hókázni alvás és ébrenlét között.” (Őszintén szólva, nem értem, mit talált benne a kritikus akár esztétikailag, akár etikailag ahhoz, hogy e sorok immáron harmadszor hókázzanak a nyomdafestékkal.) És folytatódik a cikk egy téves erkölcsi megállapítással, amit a következő idézettel szeretne a szerző bizonyítani: „meg kell tanulnunk úgy élni az emberek között, hogy a közömbösség, a ridegség ne sértsen.” A kritikus szerint ez a magatartás iskolájaként mutatkozik, „hisz az öncsonkító közöny ellen támad az író”. (Ha már valaki megtanult úgy élni az emberek között, hogy a közöny nem sérti, akkor hol a támadás?) A tudományos elemzés következtetése is jellemzően egyéni, egyetlen könyvből általános elméletet fogalmaz meg, mintegy az általánossal igazolva az egyénit: „és ez a szint hazai magyar irodalmunk és grafikánk jó szintjét jelenti”. Így

^{*} Kántor Lajos. *A Hét* IV. évf. 6.

néz ki az a részletes elemzés, amit úgy mond én fölöslegessé tettem.

*

A vita ezután rendkívül rugalmasan kitágult: nemcsak az derült ki, hogy más könyvekről is különbözik a véleményünk, amit őszintén szólva én eddig nem tudtam, hanem ezért egész „nemzedékünk” hibás. Kántor bizonyítási módszere: egy évre visszamenőleg megjelent írásainkból idéz és anélkül, hogy az idézetnek valami köze lenne a vitához, minősít. A módszer nagyon egyszerű, megpróbálom ugyanezt az ő írásain alkalmazni, anélkül hogy minősítenék. „Nagyon tetszik nekem az a jellemzés – mondja a szerző egy kerekasztal-beszélgetésen –, amelyet az 1971-es irodalmi termés kiegyensúlyozódásáról Láng Gusztáv adott. Abban viszont az előtte szólókkal értenék egyet, hogy éppen az előző nagy sikerek nyújtottak megfelelő anyagot a kritikának a hazai termés feldolgozásához.”* Természetesen én nem mondom azt, hogy az illető dogmatikus, csak furcsán hat, hogy attól a kritikustól, aki a modern irodalommal foglalkozik, ilyen elméletet lehessen „kipécézni”: 1. Az irodalom, mint nyersanyag, amit a kritika feldolgoz. 2. És a kritika akkor jó, ha sok a nyersanyag. 3. Véleményem az, hogy egyetértek az előző felszólalással.

Másik idézet: „E fontos, betájoló megállapításokat a kutatásnak még ezután kell életrajzi-korrajzi vonatkozásokkal feldúsítani s alapos összehasonlító esztétikai elemzéssel kétségtelenné tennie, annyi azonban már ma biztosan elmondható, hogy Szabédi és a népi írók mozgalmának kapcsolatában ugyancsak az igenlés és tagadás dialektikája érvényesült.”** Tehát van egy fontos, betájoló megállapítás, amelyet dúsítani kell életrajzi-korrajzi adatokkal, esztétikai összehasonlítással, és akkor kétségtelenné válik... Mi? – Az igenlés és tagadás dialektikája. Furcsa, de valamennyire érthetővé vá-

* *Utunk*. 1972. márc. 17.

** Kántor Lajos. *Utunk* 1972. máj. 5.

lik az is, hogy „kritikusi becsülete tiltakozik” az asszociatív cikkek és a „kezdő recenzensek” idézgető módszere ellen, hisz azoknak lényege (– a korba villanó idézet és a vele egyenrangú asszociáció –) helyett a kritikus inkább szereti elmesélni az idézetet. Íme hogyan írja át Tamási Áront: „és játszott mindennek felett maga az égbolt, amely a végtelenbe kifeszülve lebegett, mint egy univerzális napernyő, minek a nyelét elvesztette a Föld”. Ugyanez a kritikusnál: „játékos, univerzális napernyő alatt látja meg az író novelahőseit, a mezőn áthaladó csendőrt, majd a székely lányt...”^{*} Itt még megvan az idézet is, de hát ahol csak a magyarázat olvasható!? „Amikor a kérdést így élére állítja – tizenhét éves sincs. (Szabédiról van szó.) Nem kétséges, hogy már ekkor a saját útját keresi, és nem könnyen találja; a cigányasszonytól »a piszkos utcáskon« vásárolt hóvirág felfakasztja az ifjú költőjelöltben az elégedetlenséget.”^{**} (Vagyis elbeszélő-tolmácsolásban: – A kérdést az elégedetlenkedő ifjú költőjelölt állította élére.)

És még két kérdés: 1. „Hát hogyan, 1973-tól van egy (vagy két?) kaptafa, amelyet használni szabad, s aki egy régebbit használ (akitől mondjuk alkatilag idegen az »új regény«, a pop, az op, a konkrét költészet, a villanyvers), az már nem készíthet cipőt, különösen nem jó cipőt?” 2. „Nem tudom, mit olvasnának (...) a konzervatív ízlésű halandók, akik (minek tagadnánk?) bizony még Joyce-ot és Faulkner-t is túlságosan »avantgarde«-nak tartják.”^{***} Mivel avantgarde-kaptafáról még nem hallottam, úgy gondolom, a cipővel van a baj, s hogy mit olvasnak a konzervatív ízlésűek, az a szociológiára tartozik, nem az irodalomra. A vita során erkölcsi, szociológiai és irodalmi érvek – fojtott fenyegetések és jelzők – irodalmi életünkre jellemzően összefonódtak: ezek után természetes is, hogy a legutóbbi cikkekben már nem a műről vitatkoztak, hanem erkölcsi nyilatkozatok szintjén keresik a megoldást. A meg-

^{*} Kántor Lajos. *Utunk* 1972. máj. 19.

^{**} Kántor Lajos. *Utunk* 1972. máj. 5.

^{***} Kántor Lajos. *Utunk* 1973. márc. 30.

oldás pedig, amint azt az előbb idézett kritikus már a vita elején is megfogalmazta, nem irodalmi: „A bírálatként tetszelgő recenzió nemcsak K.-nak, hanem M. G.-nek sem tett jó szolgálatot.”* Hogy érti ezt a szerző? A recenzió nem lehet bíráló, mert a bíráló hosszú, a recenzió rövid. És a rövid bírálóknak rossz következményei lesznek!? Furcsa. Ezek szerint a recenzió reklám, a kritika pedig szabadalmi levél, ami lehetővé teszi a könyv nyugodt ácsorgását a polcokon?! Bármennyire nemes feladat ez, nem értem akkor, miért kell azokban ellenfelet látni, akik tudják, hogy a taktika mellett a kritika segíti hozzá az irodalmat nemcsak ahhoz, hogy fennmaradjon, hanem, hogy ne maradjon túlságosan le. Akik úgy gondolják, hogy amíg a kritika csak szolgálat, ők nem kritikusok, de ha csak két sornyi helyet is kapnak az újságban, ott szerény képességeikkel gondolkozni akarnak. A hely sohasem lehet elég szűk a gondolatnak.

*

Vannak korok – mondta százhatvan évvel ezelőtt a vitafél –, amikor minden idézetnek, köszönetnek, sőt még az írásjelnek is tartalma, hangulata, jelentése van. Tartalma: a cselekvés, hangulata: mód, jelentése: átlényegült mozgás. A stílus így a szabadság lényegének hordozója, szenvedője, védője, erkölcsi igaza lesz. A szó pillanatnyi hatása másodlagossá válik, anélkül hogy súlyát veszítené, mert az erkölcsi igény nem valami naiv beteljesülés-hittel ámítja magát, hanem a konkrétumok közt bolyongó eszme szabadságának lesz a kifejezése. Ez a cselekvés magán viseli összes negatív tulajdonságait: mivel a konkrétumok közt csak elméleti síkon mozoghat, elvont; mivel elvontsága nem fogalmi, hisz az újabb konkretizálást jelent, ezért pontatlan, akárcsak a líra. Viszont a bolyongás során a tényeket, melyekbe beleütközik, nem hamisítja meg – ez erkölcsének maximuma.

* Kántor Lajos. *Utunk* 1973. febr. 16.

HUMANIZMUS: ETTŐL – EDDIG?

Odüsszeusz becsapta Nauszikaát. Pedig bolond a jámbor – hisz ő talált rá, ő ruházta, vitte, megmentette az éhhaláltól, s a nagy remény: lehetőség, kertben élni egy életén át. Igen, de kinél? Alkinoosznál. És nézte a király ezt az erőltetett menetet, tünpanon tompa hangja, gyerekvisítás, barmok, s Nauszika tágra meredt szeme: Hová? Miért? De Alkinoosz hallgatott, mert sejtette, hogy: „még visszaszól talán, hogy várja őt az aszszony s egy bölcsebb, szép halál.” A halál volt az ember első csodálatos titka – írja Fustel de Coulanges. Mielőtt az ember Indrát vagy Zeuszt felfogta és imádata volna, istenének a halottat tartotta. S ez a titok évszázadokon keresztül egyszerűsödött: isten nincs, titok nincs, háború van. A halál egyre természetesebbé válik. Így már kétféle természetes halállal halnak meg az emberek: – a hősök és az emberek. Heinrich Mann szerint: „A fasizmus érdeme, hogy ellenfeleit emberségükben megerősítette, erkölcsi ellenállóerejüket egyszerűen kiprovokálta belőlük.” „Micsoda irigylésre méltó magabizás – kiált fel Fábry Zoltán már 1934-ben. – De micsoda naivság is egyúttal: a gyilkosok ellen a szellem fegyverével küzdeni, az ellenséget: egy Hitlert, egy Goebbelst, egy Göringet nem legyőzni, de meggyőzni.” És Odüsszeusz otthagya Nauszikaát, a kertet, Alkinooszt és minden barmot, mert nem volt számára halál. Mert a humanizmus a félelemmel kezdődik. Minél tökéletesebb a halál, annál gyötrőbb az emberieség. A vizenyős szemű ég alatt valaki rájött, hogy ez a vég, s utána nincs isten, nincs eszme, csak bűz, deszka, tompa bádog s humanista sírfelírat:

Janus nyugszik e helyt, ki az ősi Dunához először
Hozta a szép Helikon zöld koszorús szüzeit.*

* *Alkinoosz kertje* (Humanista költőink Janus Pannoniustól Bocatius Jánosig). Ford. Tóth István. Dacia Könyvkiadó, 1970.17

De a halál már Platónnál is természetes volt. A félelem nem. A félelem a tudomásul vett értelmetlen, a bekövetkező elhihetetlen s mindaz a szorongás, hogy nincs Kharón, nincs ladik, csak a víz, amit nem látunk, a fa, amit nem érzünk, s elérhetetlen szagú tavirózsák az iszapban. A halál már nem átmenet. Tehát a halál utáni távlat is visszavetítődik az életbe. És aztán jönnek a századok, és mindezt elnevezik reneszánsznak, humanizmusnak, népi reneszánsz, plebejus humanizmus stb. A bőkezű terminológia, még egy „reakcióssá vált humanizmust” is számon tart Hunyadi Mátyás idejében – amint egy 1953-as humanizmus-vitaülés beszámolójából megtudjuk. A vitacikk írója idézi: „A renaissance kultúra a kizsákmányoló osztályok kultúrája volt, elsősorban a felemelkedő fiatal, tevékeny és ragadozó burzsoáziáé, amely kizsákmányolta és megvetette a néptömegeket.”... Na és Bocatius? Ő már félt a haláltól. „Mert ő hét nyelvet ismert: a magyart, románt, latint, hébert, görögöt, lengyelt és természetesen a németet, anyanyelvét.” Mert a humanizmus nem valami mesés emberszeretet, de a félelem, hogy a mindent a semmivel méréd össze, az embert, a kultúrát és a halált. Ők még hittek a sírfeliratban: „Itt a Bocatius földbe elásott csontjai vannak: / Vonzódott az Ige és a Poézis iránt.” Hitték, hogy mi olvasni fogjuk. De hol a gázkamrák epitáfiuma?

Kilenc kilométerre innen égnek
a kazlak és a házak,
s a rétek szélein megülve némán
riadt pórok pipáznak.

Ez a Radnóti élménye, s vajon a tizenhatodik században Varsányi Mihály hogy írhatott ilyet:

Úgy mondják, kicsapó lángtól elaszott a vetés is
S elszáradt a falomb körben a hegy tetején;
Szikkadt völgyek ölen tüstént felfalta a vándor
Fáradt tagjait az erdei ragadozó,
S a keresetlen okokra talált ürügyek, s a betegség
Nem gyógyítva tehát csak betetőzte a bajt.

Innen már megérthetjük azt a boldogságot, amit Janus Pannonius érzett: „Boldog az ember, akit más baja jóra tanít.”

„A humanizmus erőteljes formában csak a történeti határszituációkban jelentkezik, amikor az emberiség az eszményekért a valóságot, vagy a valóságért az eszményeket végleg el próbálja hagyni” – fogalmazza meg Mátrai László egy 1938-as humanizmus-vitaülésen e fogalom történetfilozófiai jelentőségét. „A humanizmust ne akarjuk intellektualizálni” – „ez mindenkor, csakis átélhető” – válaszol Prohászka Lajos. Tehát ne vitakozzunk róla, mert filozófiailag kimeríthetetlen. Kimeríthetetlen, de egyben megakadályozhatatlan is, mert erkölcsi muszáj. Így jutunk el Fábry „muszáj-humanizmusához”. Mert a humanizmus a halál imperatívusza. A pusztulásé. S tartalma, hogy minden erőszaknak lett engedmény embertelen. Embertelen, mert gondolatot, embert pusztít. Ennek hétköznapi, leegyszerűsített szimbóluma a háború. „Csak mind egyet akarjunk” – írta Szikszai Fábri Balázs a XVI. században –, „Hogy Marstól szabaduljunk végre.” És Georgius Reicherstorffer:

Rossz balsorsod a hajszálad közt repdes, amíg te
Büszke babért szerzel homlokod éke gyanánt.

Ez a Thomas Mann-i „örökös készenlét” premisszája, Wágner Bálint haláltánc-éneke, s Janus Pannonius tábori könyörgése. Pannonius, Olahus, Christian Scheaeus – ez az erdélyi humanizmus már nem szorítható irodalomtörténeti kategóriába: humanizmus *ettől eddig*. Mert az „irodalomtörténeti” humanizmust is az új halálszemlélet szülte, s azóta egyre fél tovább: félti a létezőt, a vágyat, azt a hét nyelven beszélő szürkeállományt, Odüsszeuszt, Nauszikaát, a latinokat, a héber mítoszok gyötrő fényét, a Rigvéda meséit s Csezmiczeit, hogy ne legyen:

név nélkül a csendes hamvveder alján.

Vagy talán a rabelais-i nevetést nem halálfélelem szülte? Csak Gargantua-méretű ember küzdhetett meg vele. Tehát a humanizmus kultúrfélelem, az a megtartó mozdulat, amely összeköti a „bört” a bölcsességgel: „Mennyi a bölcsesség, mi a hátamat így teleírta” – írja Szamosközi István a XVII. században, s tudjuk, ez is egyfajta harmónia, a kimondott szó harmóniája, az az egység, amely biztonságot adott a reneszánsznak Mars-sal, a bizonytalansággal, a halállal szemben. Harmónia, ami nem a megnyugvásból ered, nem a beletörődés zsíros álma, hanem Dávid Ferenc börtönimája az „észbeli tévelyedésről” és az „üres babonáról”, az egység, ami furcsa: *élte és kimondta*.

Ehhez képest minden harmónia csak kert: Epikurosz hervadt kertje. S a sokat túrt fényes Odüsszeusz ott hagyta Nauszikaát, az édes termésű fügefát, gránátalmát, aszalóhelyet, a két forrást s a viruló nagy olajfákat. Hajóra szállhatott, és így maradt meg. Ment boldogan a maga balga hitében, mert ő a sokat túrt, boszúra érett félelem. Győzelme talán feledtette a kertet, Alkinoszt, a ruhát mosó tisztaságot, s diribdarab igazát megtoldhatta egy nyílvesszővel, mert nem féltette évekig őrzött mondatát, Homéroszt, Pannoniust, Bocatitust... Várad–Fehérvár–Padova–Szmirna, s onnan Epikurosz bronz kádjából vissza Alkinoosz kertjébe – ezek a Tóth István tolmácsolta humanista új pihenői. A szellemé. Ebben a két ikszes században a szellemé e bolyongás. Emberi tartalma egy naiv epitáfium, hogy a győzelem s a feledés nem a szellemből ered, de agyag, deszka s a pihenők bűne. Bűnös vagyok, mert csak győztem, mondaná a humanista, de még bűnösebb, mert elveszett. Elfelejtett valamit megtartani, visszaadni a hízelgő Kallimakhosz leégett könyvtárából.

ÖRVÉNYGYÖKÉR

έλεγε Ha a művészet magyarázatra szorulna, nem lenne szükség a művészetre. A művészet magyarázata megfordíthatatlan jelenség, ha a magyarázatból indulunk ki, sohasem jutunk el a művészetig. Minden olyan alkotás, amely megmagyarázható, amely más formában is éppen olyan hiánytalanul elmondható, mint a művészet eszközeivel, az nem művészet. Mégis mindent lebontunk a logika vázára és a tételeket, ítéleteket szembeállítjuk az egésszel, a művészettel. Számon kérjük a művésztől, hol járt, mit látott, miért? Babits szerint „a művésznek kötelessége, hogy minél több olyant átéljen, ami vele soha meg nem történt, és művész éppen az olyan ember, aki erre képes.” Ha a szimbólumoknál is inkább az elvonatkoztatást, mint a vulgáris valódiságot kutatnánk, akkor talán fel sem vetődne ez az értelmetlen kérdés: – mi mit jelent? A szimbólum sohasem lehet más, mint önmaga. A szimbólumot nem valami *helyett* használták, hanem *valamiért*. A cél mindig az elvonatkoztatás volt, az általánosítás, nem az, hogy egy újabb szűk konkrétumot kapjunk. Amikor Babits azt írja *Önéletrajz* című versében, hogy „Füst van, száll a szikra s a csillag elborul” – nem akar mondani semmi mást, csak éppen ezt. Ez viszont a teljesség: a konkrét képekből szőtt elvonatkoztatás.

Más nyelven és magának énekelget,
mint szél kezében elszakadt levél:
s talán nem ő, hanem a szél zenél.

Ki gondol a fenti sorokban csupán Fogarasra, ahol a költő szellemi száműzetésben élt, távol a kultúrától, erdők, havasok kisvárosában? Ki gondol itt csupán a helyre és a tényekre? Ki feledkezik meg a művészetről, ami mindig a tényeken túl, sokszor azok ellenére is van. A művészet és a gondolat így csak látszólag fedik egymást, amint az egyik angol költő írta: „Thought is shapeless, art is shapeless” – vagyis a gondolat for-

mátlan, a művészet formátlan. De azzal, hogy a művészet formátlan, nem azt állítom, hogy nincs szükség formára, hanem hogy a formának a belső teljességet kell sugallnia, ahol még nem különül el a vers a prózától, a zene a tánctól, a szín a mozdulattól. Ennek bármilyen külső megjelenítése csak szegényes változata lehet a belső teljességnek, az érzés és gondolat belső harmóniájának. Amennyire sikerül ezt a külső formákon keresztül másnak is sugallni, annyira válik az alkotás művészivé, emberivé. És itt megszűnik a formák közötti látszólagos különbség: vers, próza, esszé – egyetlen belső teljességre törekszik, a formába szorított formátlanságra.

néma Lét, mind, néma Anyag csak – semmit az Észnek
nem jelent:
forma nélkül – volt és nincs – s ez a percnyi lét is forma
már:
mert az élmény percnyit él, de a forma változatlan áll

Természetesen ezzel még nem bizonyítottunk semmi rendkívülit a formáról, csak annyit mondtunk, hogy nélküle nincs művészet. A szimbólumok konkretizálásakor éppen az „örök Formák hona” omlik össze, és megtörténik az, amit a költő így fogalmazott meg: „a vad, formátlan tények sodra egyszer lesodort!” A vad, formátlan tények és a belső teljesség vágya így kerül örök ellentétbe, és az ellentét egyetlen feloldó eleme: a forma. Vagy művészetté válik minden, vagy formátlanul bent reked. A magyarázatra meg nincs mentség, mint ahogy a művészet sem menedék. „Nemcsak te hiszed azt – írja Babits –, hogy lövészárók helyett elefántcsonttoronyba rendeltettél. Így voltunk egy csöppet mindannyian mi is, akik most már magunk is öregszünk, s szomorúan s kicsit megcsúfolva nézünk ki a törött ablakon. Mikor elindultunk, még a nagy fények eleven lobogtak, s épségben állt az Elefántcsonttorony. Áhítattal másztuk a toronylépcsőt, mint valami Bábelét, mely még ki tudja, mily magasba vihet. Azóta sok év múlt, s lassan kialudtak a szent öreg fények, sorban, az utolsók... mi láttuk kihunyni Ibsenét, Tolsztojt...

Meredithét és Anatole France-ét... mintha eltűnne egy nagy fáklyásmenet a század sötét utcafordulóján.”

Tehát „helene”, a fáklya kialudt, az antiintellektus folyosóin eltűnt a fáklyásmenet, Babits mégis úgy érezte: „az ezüstkor hősibb az aranyánál”; „ha kardcsapás hull az ezüstre: zenét ad”. „S ha harcolunk is: harcunk se a lövészárók, hanem az Elefántcsonttorony harca legyen! Harc a halál ellen, mely friss életnek hiszi magát, de csak annyiban az, amennyiben minden halálban friss élet csírái rejlenek. Jöjjön hát a harc, a megtartó harc a romlás ellen, jöjjön a szigorú bíráló és a gúny, jöjjenek a Tacitusok és Petroniusok!” Ez a Babits hírhedt tornya, egyetlen ablakkal, amely a végtelenbe nyílt, s egyetlen jelmondattal a falakon: „Az ellenség neve: antiintellektualizmus.”

*

ἐλλειος Valamikor azt hitték a szépről, hogy az az, ami „van”. Később egyre inkább a vággyal, a lehetlennel azonosult, akárcsak a teljesség vagy a harmónia. Így már-már nem tudjuk, hogy mi a szép és mi a lehetetlen. Ezért a lehetetlent néha szépnek érezzük, és tudjuk, hogy az sem lehetett szép, ami volt, ha lehetségesnek vélték.

Mert minden szó új korlátot teremt,
a gondolat testének szabva formát,
s e korlátok közt kígyózik a rend
lépcsője, melyen addig másszuk ormát
új s új látásnak, mígnem messze lent
köddé mosódik minden régi korlát,
s képekből összeáll a képtelen
korlátokból korlátlan végtelen.

Töröljük a szakaszból a lépcsőt, ne hagyjuk a mozgást, vonjuk meg a szót, a látást – és a képtelenből összeáll a kép, a végtelenből a korlát. Ez a most már részleteiben is látható kép nem a tagadáson alapszik, még ha a lehetetlent is sugallja, hanem a bizonyosságon, hogy a művészet talán az egyetlen, ahol korlátok-

ból korlátlan végtelen születhet. Ha ezt a bizonyosságot is megvonnák a költőtől, a lehetetlen vágyát, talán megszűnne a művészet? Nem, akkor ez lenne kiindulásának alaptétele: már a lehetetlenre sem vágyhat. De Babits hiszi, ha mást nem, a lehetetlent, és így ül „a fokok sivatagján, a grádicson, mely fut és visz és elhagy”. A képek tódulnak, mint a „csöndnek folyóján pár deszka-darab. Mi zajból van e csönd? Zubog, zúg a hab.” Képek az iszamlós, mohás deszkáról, poros falusi csárdáról, szirmok, virágok, állatok, „halál, vak fények, szótlán olvadás”, és a másik vágy: „Ó, miért nem lettem én muzsikus?!” Nincs messze a lehetetlen vágyától a sokat idézett sor sem: „Nem játék a világ! Látni, teremteni kell.”

Magamra maradtam, magamra
és hangom mint vén kutya hangja
rekedt már, vagy mintha a kamra
mélyéből jönne, tömlöckamra
mélyéből. (Én vagyok a kamra.)
És mire fölér ajkamra
száz faltól fulladt és bamba
mert az élet mosott goromba
habjaival és süket és tompa
iszapot rakott minden ablakomba.

Ez pedig a „héleiosz”, a mocsár, amiből regényének hősnője, Elza hiába próbált kirepülni. „A mesterség győzelmén túl meglehetősen szerencsétlen vállalkozás” – írta Németh László *A tökéletes társadalom* című regényéről, és meg tudjuk érteni azt is, hogy oly sokan értetlenül elutasítják Babitsnak ezt a korát megelőző fantasztikus látomását, amilyent majd Bradbury, Déry vagy Orwell ír. Bármennyire is furcsa, Babits elképzelése sokkal inkább XX. századi, mint Németh László klasszikus harmóniaeszménye. „Tanítványa – írja Németh László – és túlzó rajongója sohasem voltam, de nagy értékeivel mindig együtt haladtam.” Pedig Németh László és Babits eszménye nagyon rokon, mindkettő alap gondolata az: „hogyan megtegyük-e, amit a világ

akar, az elvégre tőlünk függ...” A válasz módjában különböznek, de mindkettő a szép, a harmónia, és tegyük hozzá: a lehetetlen mellett dönt. Babits e regényében túllépte a disszonancia határát, a vágy nélküli lehetetlent ábrázolta. Századnyi képekre tört a végtelen. És mily jól tudta, hogy mit tett, hisz szerinte is: „az egész világ a művészi komplikációk egy óriási sorozata a kettőtől a végtelenig”. E regényében viszont csak az „egy” van, a lehetetlen.

*

έλένιον Van egy növény, amely a Kárpátok északi részén, Olaszországban, a Balkánon és Közép-Ázsiában júniustól szeptemberig látható, neve *inula helénion*: örvénygyökér. Levele fogas, fűrészes, fonákon szürke, molyhos, felfelé megnyerően zöld, sugár virágú, a gyökerét asztma, vérnyomás, vesebántalmak, étvágytalanság és főként bélférges ellen használják. Tehát gyökere van, csak éppen gyökere: örvény. Örvény, mint a kultúra örvényeiben gyökerező gondolat vagy a „befelé fordult végtelen”. A gyökerek: görög, olasz, latin, francia, angol, német és magyar könyvek – Babits könyvtárában –, s egy találomra kiválasztott virág: J. Keats *La Belle Dame sans Merci* negyedik szakasza, ami talán szebb, mint az eredeti:

Egy hölgyet láttam a mezőn
szépnél szebbet, tündérlányt:
a haja hosszú, lába hab
és szeme láng.

Az eredetiben szó szerint szépséggel teli tündérgyermekről van szó, akinek lába könnyű és szeme vad. A könnyűség és a hab, a vadság és a láng asszociációit, valamint a szépnél szebb fokozás alkotói fantáziáját csodálhatjuk e fordításban, amellet, hogy a ritmus megfelel az eredeti strófa ritmusának. Edgar Allan Poe *Annabel Lee* című versének fordításánál ugyanezt a ritmus-hűséget fedezhetjük fel, sőt a rímekben is igyekszik megtartani az eredeti formát:

Poe:

1. szakasz: sea, Lee me	1, 2, 3
2. ” : sea, Lee, me	1, 2, 3
3. ” : sea, Lee, me, sea	1, 2, 3, 1
4. ” : me, sea, Lee	3, 1, 2
5. ” : we, we, sea, sea	4, 4, 1, 1
6. ” : Lee, Lee, sea, sea	2, 2, 1, 1

Babitsnál:

1. ” : mezején, nevén, én	1, 2, 3
2. ” : én, mezején, tetején	3, 1, 4
3. ” : mezején, szegény, én, mezején	1, 5, 3, 1
4. ” : én, mezején, szegény	3, 1, 5
5. ” : én, én, tenger fenekén, én	3, 3, 6, 3
6. ” : én, én, sír fenekén, bús mezején	3, 3, 6, 1

Nem közöltem a teljes strófaszerkezetet, csak a rímek sorrendjének hasonlóságát. A szakaszok sorszáma is megegyezik: 6, 6, 8, 6, 7, 8. A vers alaphangulatát az eredetiben a „kingdom by the sea” és az „Annabel Lee” sugallja, amit Babits úgy fordított, hogy Lee Annácska a „tengerpart bús mezején”. A század eleji fordításokra jellemző, hogy minden olyan jelenséget, ami szomorúságot sugallt, a „bús” szóval fordítottak, anélkül, hogy ez a szó ott lenne az eredeti szövegben. Se Szana Tamás múlt századi fordításaiban, se a későbbi fordításokban nem találjuk meg ezt a betoldott szót. A tartalomhoz hű maradt, de stilisztikai változtatásaira jellemzőnek tartom, hogy e vers utolsó szakaszának hatodik sora – valószínűleg az ötödik sor trochaikus hatására („s így az éj idején, veled éldelek én”) – különbözik az eredetitől: „Oh my darling – my darling – my life and my bride” (vagyis: kedvesem, kedvesem, életem, jegyesem), ehelyett Babits a nehezebb megoldást választotta: „jegyesem, szívem élete, szép kicsikém”. Ahhoz, hogy a sorok száma és néha még a szótagszám is megegyezzen az eredetivel, sokszor archaikus mondatszerkezettel fordít olyan sorokat is, amelyekben nincs régies kifejezés. De ezek az archaikus sorok olyan szervesen

kapcsolódnak a többi mondathoz, mint virághoz a gyökér. Mint a kultúrához Babits.

„Az öröklött kultúra őrei ők – írja a humanizmusról szóló tanulmányában –, latinok, még ha nem is tudnak latinul. Humanisták, még ha nem is tudják, mi az a humanizmus.” És az öröklött kultúra szótárában így kerül egymás mellé: hélene, héleiosz, helenion (fáklya, mocsár, örvénygyökér) és hellén-humánium. „Az áruló írástudó – olvassuk tovább – nem egyszerűen megalkuvó írástudót jelent. Az írástudók árulása nem külső nyomás alatt jött létre, hanem magukból az írástudókból indult ki, gondolataiknak belső fejlődése kapcsán. Nem egy háborús kor hangulatának hatása az eszmék világára, hanem ellenkezőleg, egy béke felé törő, reményteljesen civilizálódó és szabadelvű korban önmaguktól kiérett eszmék szomorú visszahatása a korra; visszahatás, mely lehetővé tette, amit már senki se hitt volna: hogy a civilizált és fölvilágosodott Ember hajlandó lett ismét állatnak érezni magát, és természetesen elfogadni a legvadabb barbárságot és szörnyűséget.” Szerb Antal még elmondhatta, hogy van egy alapmondat, amit mindannyian variálunk, s ezt Babits írta le, de mi már alig érezzük ezt a mondatot. Pedig ott volt mindig, talán Babits is máshol olvasta, talán a legkedvesebb kedvesétől tanulta:

A kedvesem kétezer éve alszik,
kétezer éve meghalt s vár reám.